

Religieuze dynamiek: tradities, transformaties, identiteiten

(contouren voor een VISOR programma, Fred van Lieburg, 18-12-2007)

Religie is van alle tijden – dat is een boutade, hoewel wij zelfs op dit punt de toekomst niet kennen. Belangrijker is dat religie altijd tijdbetrokken is, zij het in verschillende gradaties. In basale vorm functioneert religie als bron van zingeving en ‘empowerment’ voor individuen en groepen; in uitgewerkte vorm belichaamt zij een visie op oorsprong, verloop en doel van de geschiedenis van de mensheid. Gelovigen voelen zich gewoonlijk verbonden met vorige en volgende generaties en de ‘gemeenschap der heiligen’ strekt zich zelfs uit tot de buitenaardse werkelijkheid.

Wie zich in religie-onderzoek van deze tijdsdimensie rekenschap geeft, bestudeert een complex proces waarin hij als historicus toeschouwer is, maar waarvan hij in het heden (zeker als theoloog) deelgenoot kan worden. In ieder geval stelt de historische ontwikkeling van religie iedere onderzoeker voor een ingewikkeld proces, waarin zowel continuïteit als discontinuïteit voortdurend met elkaar concurreren, en waarin mensen en groepen omgaan met de geloofsvormen en -inhouden die hen zijn meegegeven of die zij in de loop van hun bestaan leren kennen. Deze algemene religieuze dynamiek laat zich formuleren als een wisselwerking tussen tradities, transformaties en identiteiten.

> Bij *tradities* wordt hier gedacht aan min of meer vastomlijnde en bestendige configuraties van ideeën, verhalen, teksten, beelden en praktijken die – afgezien van grootse traditie-noties als christendom, islam, protestantisme – benoemd zijn als testamenten, patres, canonici, scholastiek, mystiek, reformatoren, anabaptisten, nadere reformatoren, piëtisten, neocalvinisten e.d.. Wat tradities tot traditie maakt, is een zekere mate van eenheid, herkenbaarheid, duurzaamheid. Tradities hebben hun bruikbaarheid bewezen en zijn tot het collectief bewustzijn doorgedrongen in de praktijk van de religie zelf in eredienst, onderwijs, reflectie, gemeenschapsvorming e.d. Ook spelen processen van verschriftelijking, verspreiding en institutionalisering een rol. Dankzij vastlegging, vermenigvuldiging en verankering ervan in instituties, worden tradities onomkeerbaar, waarbij de canonvorming de Heilige Schrift een eigen gewicht geeft aan de omgang met deze specifieke selectieve bundeling van religieuze tradities binnen het christendom. Genoemde classificaties van tradities zeggen overigens meer over de latere toe-eigening ervan door uiteenlopende groepen met (al of niet bewuste of welomschreven) belangen. Historisch onderzoek richt zich op de inhoud en ontwikkeling van tradities met inachtneming van zulke latere selecties, die bepalend zijn voor de gelaagdheid van teksten of de pluraliteit van tradities die zich met een beroep op dezelfde bronnen legitimeren.

> Bij *transformaties* gaat het om knooppunten in het historisch proces of wissels in tradities, waarbij gevestigde denkbeelden en institutionele kaders worden beproefd, uitgedaagd of bedreigd door nieuwe inzichten, onvermijdelijke ontwikkelingen of alternatieve bewegingen. Ook hier geldt dat grote transformaties in de historiografie zijn ingeschreven als bijv. ‘de’ Reformatie, ‘de’ Verlichting, ‘het’ Piëtisme of Réveil en ‘de’ secularisatie, terwijl ze slechts begrepen kunnen worden als interactie, versnelling en intensivering van diverse processen in het maatschappelijk leven (economie, demografie, urbanisatie, techniek e.d.). Met name de communicatierevoluties van de 15e/16e en 20e/21e eeuw hebben – in samenhang met sociaal-politieke functieverhuizingen van religie in het publieke domein – diep ingewerkt op kerk, theologie en religieuze beleving. Transformaties gaan in de regel gepaard met spanningen tussen traditiebesef en vernieuwingsgezindheid. Sommige denkers of leiders zoeken naar acceptatie binnen bestaande kaders, voor anderen is een breuk onvermijdelijk of zelfs wenselijk om in eigentijdse religieuze behoeften te voorzien. De hevigheid van debatten wordt ook hier verklaard door het besef van verantwoordelijke deelnemers dat geopenbaarde waarheden op het spel stonden. Vaak blijft de spanning bestaan of worden ze opgelost door herijking van tradities (bijv. laatmiddeleeuwse vroomheid via filter van reformatorische dogmatiek overgenomen in gereformeerd piëtisme). Rondom transformaties vindt men veelal ook grote denkers die met kennis van tradities en creatieve vermogens nieuwe paradigma’s aanreiken (Augustinus, Thomas, Calvijn, Barth e.a.). Tegelijkertijd floreerden netwerken van vrienden, correspondenten, polemisten, schrijvers, vertalers, uitgevers, etc. evenals een veelvoud aan individuen die de historiografie uit verlegenheid heeft geclassificeerd als spiritualisten, neutralisten, dissenters, non-conformisten enz.

> Tradities en transformaties resulteren in en reageren op *identiteiten* van individuen, groepen, kerken en organisaties. Daarbij gaat het om zelfbeelden, die uiteraard positief gekleurd zijn, maar ook om congeniale, kritische of uitgesproken negatieve beelden die bij anderen leven, en om de manier waarop die beelden elkaar beïnvloeden. Identiteitsvorming is geen simpele resultante van sturende mechanismen van bovenaf (elite boven volk, theologen of kerkleiders boven leken) maar speelt een zelfstandige, gelijkwaardige en creatieve rol in het religieuze leven. In dit domein van het historisch proces bevinden zich juist de marges en speelruimtes binnen en buiten de officiële kaders die door mensen kunnen worden gezocht om uitdrukking te geven aan hun religieuze verlangen. Op dit vlak vormen zich ook 'invented traditions', constructies van het verleden en bijbehorende teksten waarmee kerken of groepen zich legitimeren (belijdenisgeschriften, uitspraken van autoriteiten, kerkvergaderingen, canons van liedboeken, 'oude schrijvers', heiligen en kettters etc). Tenslotte bestrijkt dit veld de religieuze praktijken in het publieke domein en in de privésfeer (eredienst, armenzorg, sociale actie, godsdienstonderwijs, opvoeding, huisdevotie, kringvorming, etc.)

Kern van het programma is de integrale, diachrone en comparatieve benadering van de religieuze dynamiek langs genoemde drie onderzoekslijnen. De willekeurige onderscheiding van factoren correspondeert tot op zekere hoogte met een omschrijving van cultuur als de som van productie, transmissie en consumptie van ideeën, beelden, normen en waarden of als een communicatieproces van van 'senders', 'media' en 'receivers' van 'messages'.

Een belangrijke methodologische overweging is dat bronnen (boeken, handschriften, beelden, liederen, mondelinge overleveringen, etc.) geen geïsoleerde onderzoekscategorie vormen, maar integraal deel uitmaken van het religie-onderzoek zelf, juist omdat men voor de bestudering van elke dimensie op die bronnen is aangewezen. Geen enkele onderzoeksactiviteit kan derhalve zonder kritische edities en ontsluitingsvormen van bronnen (van klassieke papieren bibliografieën tot geavanceerde elektronische databases). Sommigen specialiseren zich in deze wetenschappelijke toegankelijkheid en digitale exploratie van het religieus erfgoed, wat niet alleen belang is voor wetenschappelijk onderzoek zelf, maar waarvan de nieuwe resultaten ook kunnen inwerken op de (theologische) actualisering van de (taalkundig opnieuw geijkte) betekenis van de tekst.

Dit voorstel is geschreven met in het achterhoofd de volgende onderzoekszwaartepunten bij GGL, LET en WB:

- bijbelwetenschappen
- patristiek
- scholastiek
- late middeleeuwen (vroomheidstheologie; lectuur voor leken; moderne devotie)
- reformatie/confessionalisering
- doperdom
- piëtisme
- neocalvinisme
- recente religie (protestantisme)